



„Hayrat ul-abror“ dostoni kirish boblari kompozitsiyasi va undagi ayrim kompozitsion vositalar

Turdiyeva Maftuna Abdurahmonovna

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7153107>

ARTICLE INFO

Received: 25th September 2022

Accepted: 27th September 2022

Online: 30th September 2022

KEY WORDS

kompozitsiya, asar sarlavhasi, lirik kirish, lirik chekinish, xotima, peyzaj, tasavvuf.

ABSTRACT

Ushbu maqolada Alisher Navoiy „Xamsa“sining falsafiy-didaktik dostoni „Hayrat ul-abror“ muqaddima qismi kompozitsiyasi haqida hamda undagi ayrim kompozitsiya vositalari aniqlanib, tahlil qilingan.

Alisher Navoiy „Xamsa“sining falsafiy-didaktik dostoni „Hayrat ul-abror“ asari o‘ziga xos kompozitsion butunlikka ega. Va bu butunlikni ta‘minlovchi vositalar, tamoyillar mavjud. Dostonning muqaddima qismi – kirish boblari ham o‘ziga xos kompozitsiyaga ega. Ya‘ni bir bobdan ikkinchi bobga o‘tilar ekan, o‘quvchi yangi-yangi mazmun qirralarini kashf etib boradi, o‘qish davomida turfa hissiy holatlarni boshdan kechiradi, lekin bu hissiyotlarning barisi bir nuqtaga – diniy-ilohiy, ma‘rifiy markaz atrofida ekani anglashiladi. Mazkur maqolada dostonning muqaddima qismi obyekt sifatida olinib, undagi ayrim kompozitsiya vositalari tahlili maqsad qilingan.

Kompozitsiya (lot. Compositio – tuzib chiqish, tartibga solish) – aniq g‘oyaviy-badiiy niyat taqozosiga ko‘ra badiiy unsurlarning asar to‘qimasidan joy olishi, asar qismlari, boblari va epizodlarining

o‘rinlashish tartibi, obrazlarning bir tizimga uyushishi, ularning o‘zaro muomalamunosabatlarining ifodalanish tarzi, tasvir vositalarining muayyan maqsadga xizmat qilishi, tasvirda muvofiqlik va me‘yordir. Qisqasi, kompozitsiya yozuvchi niyati asosida asar badiiy to‘qimasining tuzilishi¹. Kompozitsiya badiiy asarda ijodkor diqqat markazining, uning oldida turgan badiiy vazifaning aniqligi, shunga nisbatan asardagi katta va kichik qismlar hamda obrazlarning joy-joyiga qo‘yilishi va ijodkor tomonidan o‘sha markaz va badiiy vazifaga nisbatan tasvir me‘yori va muvofiqligiga rioya qilishdan iboratdir, deb qarash kerak².

Dostondagi maqolotlar hamda ular mohiyatini yoritib beruvchi hikoyatlar shoir g‘oyaviy-badiiy niyatini ifodalovchi bir butunlik bo‘lsa, asar boblarining o‘rinlashish tartibi ham g‘oyaviy ahamiyatga ega. Xususan, bu besh xazina –

¹ To‘xta Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish - „O‘zbekiston“ nashriyoti

² M. Qo‘shjonov. Hayot va mahorat. T. 1962.



„Xamsa“ning umumiy g'oyasida Inson omili, uning komilligi asoslari yotar ekan, ushbu insonlik, komillikning negizi uning ko'nglida ekanligi sababidan birinchi dostonning kirish qismida Navoiy insonni, avvalo, uning ko'ngli bilan tanishtirishdan boshlab, ko'ngil hayratlari boblarini kiritgan.

Sharq so'z san'atining durdonalari „Kalila va Dimna“ bilan „Ming bir kecha“ asarlari misolida kompozitsion talablarga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu qissalar kompozitsion qurilishi jihatidan nisbiy poetik sistema shaklini namoyon etadi. Negaki bu ikki asar bir qarashda hikoyatlar to'plamiga o'xshab tuyulsa ham, turkumga xos mavzu xilma-xilligi, mazmun tarqoqligi, fabulaviy noizchilikdan yiroq, bir butun kompozitsiyaga ega³. „Kalila va Dimna“da *qolip-kompozitsiya* vazifasini „Kalila va Dimna“ qissasi bajaradi. „Xamsa“ning birinchi dostoni ham o'ziga xos bir butunlikka ega. Biz o'ylaymizki, „Xamsa“da bu vazifani „Hayrat ul-abror“, „Hayrat ul-abror“ uchun esa bu vazifani uning debocha (kirish boblari) qismi bajargan. Ya'ni bu boblar asar mohiyati haqida yaqqol tushuncha bera oladigan qismlardir. Uch hayrat bobida ko'ngilning malak, mulk, va badan mulki olamidagi sayri va bu sayrlardan tug'ilgan hayrati orqali uning ma'rifati darajalari oshib boraverishi va natijada u o'zini va Yaratganni tanishi ifodalangan. Hayrat bu hissiy holat. Bejizga Xoja (ko'ngil) hayratdan so'ng Olloh ma'rifatiga erishmaydi. Negaki Yaratganni aql bilan emas, his-tuyg'u bilan anglash, tuyish mumkin. Hisslar makoni esa faqat ko'ngildir.

Kompozitsiya tushunchasi badiiy asarning barcha sathlariga taalluqli, uning qaysi sathi

haqida gap ketmasin, qurilishining ayni shu aspekti diqqat markazida turadi. „Hayrat ul-abror“ dostonining kirish boblarida asosan, kompozitsiyaning badiiy nutq shakllaridan – *hikoyalash va tavsifdan* foydalanilgan. Xususan, hamd va munojotlarda tavsif ustunlik qilsa, hayrat boblarida hikoyalash, na'tlarda esa har ikkisi aralash holda kelgan. Asarning kirish boblaridagi kompozitsiya vositalari quyidagilar:

Asar sarlavhasi

Lirik kirish, lirik chekinish, lirik xotima

Peyzaj

Buyumlar tasviri

Asar sarlavhasi. Xamsachilik an'anasiga ko'ra, ushbu beshlikning birinchi dostoni so'fiyona-falsafiy, pandona ruhdagi doston. Dostonning kirish boblaridan asar sarlavhasining mazmuni yaqqol bilinib turadi. Yaxshilik bilan nom chiqargan kishilar – Rasuli akramning solih ummatlari Naqshbandiy, Xoja Ahror Valiy, Abdurahmon Jomiy hamda Nizomiy va Xusrav Dehlaviylarning tavsifi doston muqaddimasida bayon etiladi va bu holat dostonidagi maqolot va hikoyatlar uchun ma'lum bir ma'noda ochqich vazifasini o'tagan. Negaki, Navoiy „Saddi Iskandariy“ning xotimasida „Xamsa“ni yozishni qanday boshlagani taassurotlari to'g'risida yozar ekan, „...boshlab ko'nglim rag'bat bilan „Hayrat ul-abror“ni yozar ekanman, u el-ulusni hayratga solib yubordi,“ qabilidagi fikrlarni bildiradi. Demak, shoir doston nomlanishida shu muddaoda bo'lgan bo'lsa ajab emas.

Lirik kirish, chekinish, xotima. Mazkur boblarda kompozitsiyaning lirik kirish, lirik chekinish va lirik xotima kabi vositalarini kuzatishimiz mumkin. Miqdor jihatidan bu

³ U. Jo'raqulov. A. Navoiy „Xamsa“sida xronotop poetikasi. T:2017.



vositalarning qo'llanilishi teng emas. Xususan, lirik kirish o'n sakkizinchi bob – birinchi hayrat bobidagina uchrasa, lirik chekinish o'n to'rtinchi va o'n yettinchi boblardagina mavjud. Lirik xotima esa bu ikkisiga nisbatan ko'proq, ya'ni o'n ikki bobda lirik xotima bor. Bu turlichalikning sababini mumtoz badiiy asarga xos xususiyat deb tushunamiz, albatta.

Lirik kirish: (XVIII bob)

*Subhdur, ey soqiy, etib mehr fosh,
Tut manga bir jom nechukkim quyosh.
Tong qushi chun berdi payomi sabuh,
No'sh etayin bir-ikki jomi sabuh.
Subh safoliq mayidin mast o'lay,
Tong qushig'a nolada hamdast o'lay.*

O'n yettinchi bobda shoir o'quvchiga ko'ngilning tavsifini boshlar ekan, fikridan to'xtab, o'ziga savol berib qoladi, ya'ni fikran chekinadi.

Lirik chekinish: (XVII bob)

*eyki, ko'ngul vasfi bayon aylading,
sen bu ko'ngulni ne gumon aylading.
Gulshani jisming aro gul g'unchasi –
Bitsa, gumon etma ko'ngul g'unchasi.*

Va bu ko'ngil g'uncha emas, qon ekanligi kabi mulohazalarida davom etadi.

Ma'lumki, birinchi bobda „Bismillohir rahmonir rahim“ jumlasining mazmuni kitobat san'ati orqali keng mushohada qilib berilgan, tahlil qilingan. Bob yakuniga kelib ikki qavm – ahli rad va ahli qabul uchun bu oyat harflarining ikki xil ahamiyat kasb etishi aytiladi:

*Azmida ul qavmg'a dog' uzra dog',
Qati'da bu xaylg'a bog' uzra bog'.*

Bu fikrlarning so'ngida shoir o'zi uchun chiqargan xulosasi *lirik xotima* hisoblanadi. Chunki unda subyektivlik bor.

*Lirik xotima: istabon, ey xasta Navoiy, navo,
Bo'yla safarg'a qilur ersang havo.
Yo'l yomon-u yaxshisidin yema g'am,
Bismilloh, degil-u qo'yg'il qadam.*

Birinchi munojot, ya'ni uchinchi bob yakunida borliqni yaratishdan asosiy maqsad olamning hikmati va gultoji, koinotning mohiyati inson ekanligini alohida iftixor va shukronalik bilan qayd qilib o'tadi va xotima qiladi:

*Ayla Navoiyni burun odamiy,
Kim bo'la olg'ay bu haram mahrami.*

XVIII bob – birinchi hayrat bobida **peyzaj** tasvirini kuzatishimiz mumkin.

*Qaysi eram, gulshani minusirisht,
Gulshani minu dema, bog'i bihisht.
Har shajari sidrag'a bosh yetkurub,
Shoxin aning shoxiga chirmashturub.
Barglari ko'kka qilib sarzanish,
Soyasida mehr topib parvarish.
Sarvlari sarkashu zangorgun,
Har biri ko'k borgahig'a sutun.
...suv bo'lubon royihasin gulob,
Soyasi tufrog'ni qilib mushki non.*

Bu peyzaj tasviri orqali shoir Yaratganning qudrati hamda insonning bu yaratilqlar qoshida lolligi, o'jzligini ko'rsatmoqchi. Bu yaratilqlarning barchasi Yaratganni eslar va unga shukur aytar edi. Mazkur bobda ko'ngilning qay makonda paydo bo'lgani hamda uning holati tasviri beriladi.

Ikkinchi hayratda ko'ngilning farishtalar olamiga sayri orqali to'qqiz osmon tasviri – peyzaj beriladi. Ko'ngil birinchi chaman – (osmon) sayrida oyni uchratdi:

*Zoti aning javhare erdi basit,
Olam anga markaz o'lub, ul Muhit.
Halqa bo'lub javhari ulviy xirom,
Xotam anga nuqtai sifliy maqom.
Halqa dema, balki mudavvar lagan,
Sham'i anga mash'alai anjuman.*

Bu tasvirlar go'yoki O'ning sifatlariga o'xshab tuyulsa-da, Ko'ngilning tomosha qilayotgan obyektini sifatida uni lol qilayotgan tabiatning bir bo'lagi, mudavvar - ...durli lagan. Oydami keyin tasvirlangan



Quyosh haqida ham shunday deyishimiz mumkin:

*Gavhari sarchashmai jondin yoruq,
Har ne yo'q ondin yoruq, ondin yoruq.*

Bu tasvirdan ham maqsad koinotning qanday mukammal yaratilganini ko'rgan Xoja- ko'ngil – insonning Olloh mo'jizalari, uning qudrati oldida ojiz ekanligi hamda Ollohning buyukligini ko'rsatish. Osmon bog'l shu qadar ajib ziynatlangan ediki, go'yo har bir yulduz gulga o'xshaydi, yulduzlar tunda kumushrang nurga ko'milib ko'ringani uchun shoir ularni osmon masxarabozining kumushtan qo'g'irchoqlari deb ataydi. Somon yo'li esa shunchaki cho'ziqlik emas, balki osmonda sayr qilish uchun yo'ldir. Ikkinchi hayratda humoyunbol qush deb ta'riflangan ko'ngil malakut olami shabistoniga ko'tariladi. Shundan so'ng u Yerni ham sayr aylagach, unda uruj (ko'tarilish) holati kechdi, bu olamdan boshqa olamga bordi, bu paytda Xo'tan go'zali (Quyosh) jamolini yopib, shamol shabadasi yer yuziga mushk sepushga kirishgan edi. ...Nayrangbozlikni

kasb qilib olgan falak har damda yangi bir tilsim ko'rsatar edi:

*Aylar edi charxi musha'bidshior
Har nafasi o'zga tilism oshkor.*

Baytda charx taqdir ma'nosida emas, balki osmon, undagi jismlarni anglatib kelmoqda. Dostonning kirish boblarida kompozitsiyaning, asosan, yuqorida ko'rib o'tilgan vositalarini kuzatishimiz mumkin. Buyumlar tasviriga peyzaj tarkibidagi osmon jismlarini – sayyoralar tasvirini, Eram bog'idagi gullar va daraxtlarning tasvirini kiritishimiz mumkin. Demak, bunda buyumlar tasviri kompozitsiya vositasi peyzaj kompozitsiyasi vositasi tarkibida, bir-biriga bog'liq holda, bir-birini to'ldirib kelgan.

Bu vositalar doston kompozitsion butunligini ma'lum bir ma'noda ta'minlashga hissa qo'shgan vositalar, tamoyillardir. Bu kompozitsion bo'laklar bir-biri bilan mustahkam aloqada bo'lib, ular mutasavvuf shoirning tasavvufona qarashlarini to'ldirib boradi.

References:

1. Alisher Navoiy. „Hayrat ul-abror“ . – To'la asarlar to'plami. 6-jild. Toshkent. G'. G'ulom nashriyoti. – 2011.
2. To'xta Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish - „O'zbekiston“ nashriyoti
3. M. Qo'shjonov. Hayot va mahorat. Toshkent. 1962.
4. U. Jo'raqulov. A. Navoiy „Xamsa“ sida xronotop poetikasi. Toshkent.2017.